

## Η ΛΕΞΙΣ ΑΤΙΕ ΤΩΝ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ <sup>1</sup>

Αί παρατηρήσεις, τὰς ὁποίας κατωτέρω δημοσιεύω, ἀφοροῦν εἰς λέξιν τινὰ τοῦ Ἑρωτοκρίτου καὶ τοῦ Φορτουνάτου, <sup>2</sup> διὰ τὴν ὁποίαν νομίζω ὅτι ἔως τώρα δὲν ἐλέγχθη τίποτε τὸ τελειωτικόν. Πρόκειται περὶ τῆς λέξεως *ἄτιε*, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ εἰς τέσσαρα χωρία τοῦ Ἑρωτοκρίτου καὶ εἰς ἓν τοῦ Φορτουνάτου.

Τὰ χωρία τοῦ Ἑρωτοκρίτου εἶναι τὰ ἑξῆς:

A 1021: Ἡ Ἄρετοῦσα, ὡς γνωστόν, ἔχει ἐρωτευθῆ «τοὶ νύχτας τὸν τραγουδιστῆ» καὶ ἔξομολογεῖται τὸ πάθος τῆς εἰς τὴν προσφιλεῖ τῆς Νέναν.

Δὲν εἶμαι πλέον, τῆς λέγει, ἡ παλαιά, ἡ μικρὰ Ἄρετοῦσα, εἰς τὴν ὁποίαν τόσον πολὺ ἤρρεσαν τὰ παιχνίδια καὶ τὰ κουτσουνικά. Θυμάσαι, Νένα μου, ποῦ

... πᾶσ' ἀργὰ ὡς πρᾶμ' ἀκριβὸς ἔς τοὶ μόσκους ἦβανά τα <sup>3</sup>  
καὶ στ' ἀργυρὰ καὶ στὰ χρυσᾶ ἔμοσκοφύλασσά τα  
καὶ τὸ ταχὺ πρὶ σηκωθῶ καὶ πρὶ ντυθῶ, *ἄτιε* Νένα,  
στὸ στρῶμα μοῦ τὰ φέρνασι κ' ἐθώρουν τα ἕνα - ἕνα. (A 1019 - 22)

Τὸ δεύτερον χωρίον, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ ἡ λέξις, εἶναι τὸ Γ 267. Ἡ Ἄρετοῦσα πάλιν ὁμιλεῖ πρὸς τὴν Νέναν. Δὲν πρόκειται, τῆς λέγει, νὰ παράσχω ἄλλην εὐχαρίστησιν εἰς τὸν Ἑρωτόκριτον, ἐκτὸς τοῦ νὰ μὲ βλέπη καὶ νὰ μὲ ἀκούη.

Ἄμ' ἄλλο τίβοτος ἀπὸ μὲ δὲ θέλεις δεῖ, *ἄτιε* Νένα,  
καὶ λογισμὸ μὴ βάνης μπλιὸ καὶ πιστεψέ μου μένα. (Γ 267 - 8)

Τὸ τρίτον σχετικὸν χωρίον τοῦ Ἑρωτοκρίτου εἶναι τὸ Γ 423. Πάλιν πρὸς τὴν Νέναν ἀποτείνεται ἡ Ἄρετοῦσα.

... Ἄτιε Νένα,  
τὰ μέλη μου γροικῶ πολλὰ κ' εἶναι τυραννισμένα,  
κι ἂν ἔν' καὶ τοῦ Ρωτόκριτου μιὰ ὥρα δὲ μιλήσω,  
γῆ σφάζομαι γῆ πνίγομαι γῆ ἔχω ν' ἀφορμίσω. (Γ 423 - 6)

<sup>1</sup> Ἡ μελέτη αὕτη ἀνεκουνώθη ἐν συνεδρίᾳ τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας τῆ 28 Μαρτίου 1933.

<sup>2</sup> Ὁ Φορτουνάτος, κωμῳδία τοῦ Μάρκου Ἀ. Φωσκόλου, ἐγράφη τῷ 1669 καὶ ἐξεδόθη τῷ 1922 ὑπὸ τοῦ Στεφάνου Ξανθοῦδίδου.

<sup>3</sup> Τὰ παιχνίδια δηλ. καὶ τὰ κουτσουνικά.

Τὸ *ἄτιε* ἀπαντᾷ καὶ εἰς τέταρτον χωρίον τοῦ Ἑρωτοκρίτου: τὸ Ε 831. Λέγει ἡ Ἀρετοῦσα πάλιν πρὸς τὴν Νέναν της:

Πρὶκαίνεις κι ἀναγκάζεις με, *ἄτιε* κ' ἐσὺ Φροσύνη,  
καὶ δὲ μὲ σώνει ὁ λογισμὸς κ' ἡ καίδα πού μὲ κρίνει. (Ε 831 - 2)

Ἄλλ' ἢ λέξεις *ἄτιε* ἀπαντᾷ, ὡς εἶπα, καὶ εἰς τὴν Κρητικὴν κωμωδίαν τοῦ 17<sup>ου</sup> αἰῶνος, *Φορτουναῖον* τοῦ Μάρκου Ἀ. Φωσκόλου. Τὸ σχετικὸν χωρίον τῆς κωμωδίας εἶναι τὸ Γ 528. Ὁ ὑπηρέτης Μπερναμποῦτσος ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν συνάδελφόν του Μποζίκην τοῦ λέγει:

Μποζίκη, σὰ χαιράμενο καὶ καλοκαρδισμένο  
*ἄτιες* σὲ βλέπω, εἶντα καλὸ νὰ σέ ᾗχη ἐδὰ βρεμένο; (Γ 527 - 8)

Ἄς σημειωθῇ ὅτι εἰς τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ *Φορτουναίου* δὲν ἀπαντᾷ ὁ τύπος *ἄτιε*, ἀλλ' ὁ *ἄτιες*: περὶ τοῦ τύπου ὁμως τούτου τῆς λέξεως θὰ μοῦ δοθῇ εὐκαιρία νὰ εἶπω τὰ δέοντα μετὰ τὴν διαλεύκανσιν ὠρισμένων ἄλλων ζητημάτων, σχετιζομένων μὲ τὴν παραγωγὴν τῆς λέξεως.

Τὴν λέξιν πρῶτος κατέγραψεν ὁ μακαρίτης Ἀντώνιος Γιάνναρης,<sup>1</sup> ἀλλ' ἐρωτᾷ περὶ τῆς σημασίας της. Ταύτην ἀναφέρει καὶ ὁ σεβαστὸς καθηγητῆς κ. Γ. Χατζιδάκις,<sup>2</sup> καταλέγων αὐτὴν μετὰ τῶν λέξεων ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι σήμερον ὄχι μόνον δὲν λέγονται, ἀλλ' οὔτε καὶ νοοῦνται. Μὲ τὴν λέξιν οὐχὶ ἀπαξ ἠσχολήθη καὶ δι' αὐτὴν ἔγραψεν ὁ μακαρίτης Στέφανος Ξανθουδίδης.

Θὰ παρακολουθῶ χρονολογικῶς τὰ ὑπ' αὐτοῦ γραφέντα καὶ θὰ διατυπώσω τὰς ἐπ' αὐτῶν παρατηρήσεις μου.

Ὁ Ξανθουδίδης ἐν τῇ λαμπρᾷ αὐτοῦ ἐκδόσει τοῦ *Ἑρωτοκρίτου*<sup>3</sup> (σελ. 398 - 400) θεωρεῖ τὴν λέξιν «θωπευτικὴν ἢ τιμητικὴν προσφώνησιν νεωτέρας πρὸς πρεσβυτέραν γυναῖκα, σημαίνουσαν σεβαστὴ *Νένα*, ἀγαπητὴ *Νένα*, θειά *Νένα*, ἢ τι παρόμοιον<sup>4</sup> ἔχει ὄθεν (συνεχίζει ὁ Ξανθουδίδης) τὸ *ἄτιε* τὴν αὐτὴν σημασίαν, ἣν ἔχει καὶ τὸ Ὀμηρικὸν *ἄττα* λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Ἀχιλλέως εἰς τὸν Φοίνικα I 607 *Φοῖνιξ, ἄττα γηραιέ*, (καὶ P 561) καὶ ὑπὸ τοῦ Τηλεμάχου πρὸς τὸν Εὐμαιοῖν π 31». Ἀναφέρων περαιτέρω ὁ Ξανθουδίδης συγγενεῖς ἴσως πρὸς τὸ *ἄττα* τοῦτο διαφόρων Ἰνδοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν λέξεις, χρησιμοποιουμένας πάσας εἰς διατύπωσιν θωπευτικῆς ἐπικλήσεως πρὸς πρεσβύτερα πρόσωπα, καταλήγει εἰς τὸ «πιθανώτατον» (κατ' αὐτὸν) συμπέρασμα

<sup>1</sup> Περί τοῦ Ἑρωτοκρίτου καὶ τοῦ ποιητοῦ αὐτοῦ. Ἐν Ἀθήναις 1889. Σελ. 84.

<sup>2</sup> Ἐπιστ. Ἐπετ. 5 (1908 - 9), 147.

<sup>3</sup> Ἐν Ἑρακλείῳ Κρήτης 1915.

<sup>4</sup> Γράφων ταῦτα ὁ Ξανθουδίδης τῷ 1915 δὲν εἶχε βεβαίως ὑπ' ὄψιν του τὸ χωρίον τοῦ *Φορτουναίου*, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ ἡ λέξις, ἀφοῦ ἕως τότε δὲν εἶχεν ἐκδοθῆ τὸ κείμενον τῆς κωμωδίας ταύτης.

ὅτι «καὶ τοῦ Ἑρωτοκρίτου τὸ *ἄτιε* εἶναι ἡ αὐτὴ λέξις» καὶ θεωρεῖ παράδοξον μόνον τὸ «πῶς εὐρέθη οὕτω μονήρης εἰς τόσον νεωτέραν ἐποχὴν χωρὶς... νὰ σφίζεται εἰς ἄλλα κείμενα», θεωρεῖ δὲ «σχεδὸν ἀδύνατον νὰ ἔχωμεν ἄλλην λέξιν παρ' Ἑρωτοκρίτου». Ἐν τέλει ἀποκλείει τὴν συσχέτισιν τῆς λέξεως πρὸς τὸ: *ἄ θειά*, διότι τοῦτο, περιέχον λέξιν κοινοτάτην, δὲν ἦτο «εὐκόλον νὰ διαφθαρῆ εἰς τὸ ἄγνωστον *ἄτιε*».

Ἄλλ' οὐδ' ἑαυτὸν, φαίνεται, ἱκανοποιεῖ ὁ Ξανθουδίδης τῶν ἄνωτέρω περὶ τῆς λέξεως γράφων. Ἐπανερχόμενος λοιπὸν εἰς τὸ ζήτημα ἐν τῇ αὐτῇ ἐκδόσει τοῦ Ἑρωτοκρίτου ἐν ταῖς ἀπὸ σελ. 742 - 744 «Προσθήκαις εἰς τὸ Γλωσσάριον» συσχετίζει τὸ *ἄτιε* πρὸς τὸ ἐν Κρητικῷ κειμένῳ τοῦ 1645<sup>1</sup> ἀπαντῶν *ἄντις*, τὸ ὁποῖον, προερχόμενον, καθὼς ὁ Ξανθουδίδης νομίζει, ἐκ τοῦ Ἑνετικοῦ *anzì*, εἶναι βεβαιωτικὸν ἢ ἐπιτατικὸν μόριον, σημαῖνον: ἀληθῶς, πράγματι, μάλιστα. Τὴν μεταξὺ τοῦ Ἰταλικοῦ τύπου *anzì* καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ *ἄντις* διαφορὰν ἀποδίδει εἰς ἐξελληνιστικὴν τάσιν κατὰ τὴν ἐν Ἑλληνικῷ κειμένῳ χρησιμοποίησιν τῆς λέξεως. Προσθέτει δὲ ἐπίσης ὅτι ἡ ἐπιτατικὴ ἢ βεβαιωτικὴ σημασία τοῦ *ἄτιε* ἀρμόζει καὶ εἰς τὰ τέσσαρα χωρία τοῦ Ἑρωτοκρίτου. Ἀλλὰ καὶ πάλιν δὲν πείθει ἑαυτὸν καθ' ὀλοκληρίαν ὁ ἐρευνητής: δι' ὃ προσθέτει<sup>2</sup>: «Τὸ πρᾶγμα χρήζει περαιτέρω ἐρεύνης, ἵνα εὐρεθῶσι καὶ ἄλλοθεν παραδείγματα ἢ κατ' ἄλλον τρόπον ἐξακριβωθῆ τὸ πρᾶγμα».

Ὁ Ξανθουδίδης δὲν ἐγκατέλιπε τὸ ζήτημα. Γράφων πάλιν περὶ αὐτοῦ ἐν Ἀθηνᾶς τόμῳ 26 (1914), Λεξ. Ἀρχ. σ. 135-138, ἐπαναλαμβάνει ὅσα ἐδημοσίευσεν ἐν τοῖς σχολίοις τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἑρωτοκρίτου<sup>3</sup>, συμπληρωμένα διὰ τῆς ἐν σελ. 742-3 τῆς αὐτῆς ἐκδόσεως προσθήκης εἰς τὸ γλωσσάριον, καταλήγει δὲ καὶ πάλιν εἰς τὸ ὅτι «τὸ πρᾶγμα χρήζει εἰσέτι ἐξετάσεως, ἵνα ἐξακριβωθῆ κατὰ πόσον ἡ δευτέρα αὕτη ἐρμηνεία, δηλ. ἡ διὰ βεβαιωτικοῦ μορίου, τοῦ αἰνιγματώδους *ἄτιε* εἶναι πιθανωτέρα τῆς πρώτης, ἐκείνης δηλ. ἡ ὁποία ἐκλαμβάνει αὐτὸ ὡς ἐπίκλησιν.

Ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ ἐκπονηθείσῃ ἐκδόσει τοῦ *Φορτουνάτου*<sup>4</sup> ὁ Ξανθουδίδης, γνωρίζων τώρα τὴν λέξιν καὶ ἐκ τῆς κωμωδίας ταύτης, παρατηρεῖ ὅτι ἡ λέξις σημαίνει: βεβαίως, μάλιστα, καὶ προσθέτει: «Θεωρῶ σχεδὸν βέβαιον πλέον ὅτι ἡ λέξις προῆλθεν ἐκ τοῦ Ἑνετικοῦ *anzichè*, ὅπως καὶ ὁ βραχύτερος τύπος *ἄντις* εἶναι τὸ *anzì*».

Τέλος ὁ αὐτὸς ἐρευνητής ἐν τῇ μικρᾷ του ἐκδόσει τοῦ Ἑρωτοκρίτου<sup>5</sup> ἐπαναλαμβάνει ὅσα εἶπε περὶ τῆς λέξεως ἐν τῷ λεξιλογίῳ τοῦ *Φορτουνάτου*,

<sup>1</sup> E. Legrand, Bibliographie Hellénique du XVII siècle, τ. 2, σελ. 7, 8, 11.

<sup>2</sup> Ἑρωτοκρίτος, σελ. 743 ἐν λέξει *ἄτιε*.

<sup>3</sup> Σελ. 398 - 400.

<sup>4</sup> Λεξιλόγιον, σελ. 226.

<sup>5</sup> Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων, ἀρ. 53, Βιβλιοπωλεῖον Ἰ. Σιδέρη, Ἀθῆναι [1928], σελ. 411.

προσθέτων μόνον ὅτι εὗρεν ἀκόμη τὴν λέξιν ὑπὸ τὸν τύπον *αντις* εἰς μετάφρασιν ἑγγράφου τοῦ 1635 τοῦ δουκὸς τῆς Νάξου Κρίστη<sup>1</sup>.

Ταῦτα πάντα ἔγραψεν ὁ Ξανθουδίδης περὶ τῆς περιέργου λέξεως. Ἄλλὰ προτοῦ βασανίσωμεν τὰς γνώμας ταύτας τοῦ Κρητὸς ἔρευνητοῦ, ὃς ἴδωμεν πῶς μᾶς παραδίδουν τὴν λέξιν τὸ χειρόγραφον καὶ αἱ ἐκδόσεις τοῦ Ἐρωτοκρίτου, ὅπως καὶ τὸ χειρόγραφον τοῦ Φορτουνάτου.

Τὸ μὲν χειρόγραφον τοῦ Ἐρωτοκρίτου παρέχει εἰς τὰ τρία ἐκ τῶν τριῶν σχετικῶν χωρίων τὴν λέξιν ὑπὸ τὸν τύπον *αντις*<sup>2</sup>. Τὰ τρία χωρία ταῦτα εἶναι τὰ: Α 1021, Γ 423 καὶ Ε 831. Αἱ δὲ δύο Ἐρωτοκρίτειοι ἐκδόσεις τῆς Βενετίας (ἢ Α' τοῦ 1713, ἢ Β' τοῦ 1737)<sup>3</sup> παρέχουν τοὺς ἐξῆς τύπους. Καὶ αἱ δύο αὐταὶ ἐκδόσεις εἰς τὰ χωρία Γ 267 καὶ Ε 831 παρέχουν τὴν λέξιν ὑπὸ τὸν τύπον *αντις*. Ἡ λέξις παραδίδεται εἰς τὸ χωρίον Α 1021 *αντις* μὲν ὑπὸ τοῦ χειρογράφου τοῦ Ἐρωτοκρίτου καὶ τῆς πρώτης (1713) ἐν Βενετίᾳ ἐκδόσεως, *αντις* δὲ ὑπὸ τῆς δευτέρας (1737). Εἰς τὸ χωρίον Γ 267 μᾶς παρέχεται ἡ λέξις ὑπὸ τὸν τύπον *αντις* καὶ εἰς τὰς δύο πρώτας Βενετικὰς ἐκδόσεις. Ὑπὸ τοῦ χειρογράφου ἡ λέξις δὲν παραδίδεται εἰς τὸ χωρίον τοῦτο. Εἰς τὸ χωρίον Γ 423 εὐρίσκομεν τὴν λέξιν ὑπὸ τὸν τύπον *αντις* μόνον ἐν τῷ χειρογράφῳ. Ἀμφότεραι αἱ Βενετικαὶ ἐκδόσεις ἀντικατέστησαν αὐτὴν εἰς τὸ χωρίον τοῦτο διὰ τῆς λέξεως *αζάπη*. Εἰς τὸ τέταρτον σχετικὸν χωρίον τοῦ Ἐρωτοκρίτου, Ε 831, τὸ μὲν χειρόγραφον παρέχει *αντις*, ἀμφότεραι δ' αἱ Βενετικαὶ ἐκδόσεις *αντις*. Εἰς τὰς κατόπιν μετατυπώσεις τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἡ λέξις τείνει ὀλονὲν νὰ ἐξαφανισθῇ ἐκ τοῦ κειμένου, ὥστε, κατὰ τὴν ὁμολογίαν τοῦ Ξανθουδίδου<sup>4</sup>, ἐν τῇ Βενετικῇ ἐκδόσει τοῦ 1847 ἀπαντᾷ ἄπαξ, μόνον εἰς τὸ χωρίον Α 1021. Εἰς τὰ ἄλλα χωρία ἀντικατεστάθη ὑπὸ γνωστοτέρων, ἔστω καὶ μὴ ἀρμοζουσῶν, ἐν ᾧ τόπῳ ἐτέθησαν, λέξεων. Χαρακτηριστικὸν τοῦτο τοῦ ὅτι τὴν λέξιν ἐνωρὶς ἔπαυσαν νὰ νοοῦν οἱ ἀντιγραφεῖς τοῦ Ἐρωτοκρίτειου κειμένου. Ἐξ ἴσου χαρακτηριστικὸν εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὸ χωρίον Γ 423 τῆς Α' ἐκδόσεως τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἔγραψεν ὁ ἐκδότης ἀντ' αὐτῆς τὴν λέξιν *αζάπη*<sup>5</sup>. Ὡς πρὸς τὸ μοναδικὸν χειρόγραφον τοῦ Φορτουνάτου, τὸ ὁποῖον, ὡς σημειωθῆ, εἶναι γεγραμμένον δι' Ἰταλικῶν χαρακτήρων, τοῦτο εἰς τὸ χωρίον Γ 527-8 τῆς κωμωδίας παρέχει τὸν τύπον *αντις*.

Ἄλλὰ τί κατ' ἀλήθειαν εἶναι δυνατὸν νὰ σημαίνη ἡ λέξις, εἰς ἃ χωρία εὐρίσκεται; Μόνον ἀφοῦ τοῦτο διαπιστώσωμεν, ἔχομεν, νομίζω, δικαίωμα

<sup>1</sup> Ἡ μετάφρασις αὕτη ἐδημοσιεύθη ἐν Δ. Ι. Ε. Ε. Ε. τ. 7 (1916), σ. 430.

<sup>2</sup> Ὑπὸ τὸν τύπον τοῦτον ἔγραψε τὴν λέξιν ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Ἐρωτοκρίτου ὁ Ξανθουδίδης, καθὼς καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατεθέντων χωρίων ἐμφαίνεται.

<sup>3</sup> Ἄς σημειωθῇ ὅτι ἡ Β' ἐν Βενετίᾳ ἐκδοσις τοῦ Ἐρωτοκρίτου (1737) εἶναι πιστὴ ἀνατύπωσις τῆς Α' ἐκδόσεως τοῦ 1713. Πβ. Ξανθουδίδου, Ἐρωτοκρίτου σελ. XXVI.

<sup>4</sup> Ἐρωτοκρίτος σελ. 398.

<sup>5</sup> Περὶ τῆς ἀντικαταστάσεως ταύτης βλ. κατωτέρω σελ. 87 καὶ 88.

νὰ προχωρήσωμεν εἰς τὴν ἔτυμολογίαν αὐτῆς, ἂν δὲν θέλωμεν νὰ εἴπωμεν ἀπίθανα.

Νομίζω ὅτι εἰς τὸ ζήτημα τῆς σημασίας τῆς λέξεως ὁ Ξανθουδίδης κατὰ τὴν πρώτην περὶ αὐτῆς ἔρευναν, ἣν ἐπεχείρησεν<sup>1</sup>, ὅτε τὴν ἐξακμήρισε θωπευτικὴν ἢ τιμητικὴν προσφώνησιν νεωτέρας πρὸς πρεσβυτέραν γυναῖκα, δηλοῦσαν σεβασμόν, δὲν ἀπέτυχεν ἀπολύτως τοῦ ὀρθοῦ. Προσφώνησιν ὄντως ἀποτελεῖ ἡ λέξις μετὰ τῆς ἀκολουθούσης κλητικῆς, ἀλλ' οὐχί, ὡς ὁ Ξανθουδίδης ἐνόμισε, δηλοῦσαν σεβασμόν. Ἡ λέξις ἐκφράζει ἀπλῶς συγκαταβατικότητα, καλωσύνην, προερχομένην ἐκ μέρους τῆς Ἀρετούσας, (εἰς τὸ στόμα τῆς ὁποίας καὶ εἰς τὰ τέσσαρα χωρία τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἔθεσε τὴν λέξιν ὁ ποιητής), καλωσύνην, λέγω, ἐκφραζομένην πρὸς τὴν Νέναν, πρὸς πρόσωπον δηλ. πρεσβύτερον μὲν, ἀλλὰ τὸ ὅποιον ἴσταται εἰς κατωτέραν βαθμίδα κοινωνικῆς ἱεραρχίας ἐν σχέσει πρὸς τὴν προσφωνοῦσαν. Διὰ τοῦ «*καημένη Νένα*» θὰ ἐξέφραζε τὴν αὐτὴν ἔννοιαν κατ' ἄλλον τρόπον σύγχρονος Ἑλλήν, ἀλλὰ καὶ σύγχρονος ἀκόμη τοῦ ποιητοῦ τοῦ Ἐρωτοκρίτου<sup>2</sup>. Καὶ εἰς τὰ τέσσαρα λοιπὸν χωρία τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἀρμόζει ἀπολύτως ἡ ὑπ' ἐμοῦ διδομένη ἐρμηνεία τῆς λέξεως, ἀλλ' ὑπὲρ τὰ ἄλλα κυρίως εἰς τὸ χωρίον Ε 831 - 2:

Πρικαίνεις κι ἀναγκάζεις με, *ἄτιε κ'* ἐσὺ Φροσύνη,  
καὶ δὲ μὲ σὼν' ὁ λογισμὸς κ' ἡ παιδα ποὺ μὲ κρίνει.

Τὸ *ἄτιε κ'* ἐσὺ Φροσύνη τοῦ χωρίου τούτου δὲν εἶναι ἄλλο ἢ τὸ νεώτερον: *καημένη κ'* ἐσὺ. Καὶ τὸ ὅτι αἱ δύο πρῶται ἐκδόσεις τοῦ Ἐρωτοκρίτου γράφουσαι ἐν Γ423 *ἀζάπη Νένα* = *ταλαίπωρη Νένα*, ἀντὶ τοῦ ἐν τῷ χειρογράφῳ *ἄτιε Νένα* τοῦ αὐτοῦ χωρίου, συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς γνώμης μου ὅτι τὸ *ἄτιε* σημαίνει: *ταλαίπωρη, καημένη*, ἢ τι παρόμοιον. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι αἱ Ἐνετικαὶ ἐκδόσεις μετέβαλον τὸ *ἄτιε* τοῦ χειρογράφου, τὸ ὅποιον θὰ εἶχον ὑπ' ὄψιν των, εἰς τὸ συνώνυμον *ἀζάπη*<sup>3</sup>, ἀφοῦ ἄλλως τε, ἂν ὁ στίχος ἐγράφετο διὰ τοῦ *ἄτιε*, θὰ ἐχώλαινε μετρικῶς.

Ἄλλ' ἐξ ἴσου πιθανὸν εἶναι ὅτι ὁ γραφεὺς τοῦ χειρογράφου τοῦ Λονδίνου (1710) εὐθρὸν εἰς τὸ πρότυπον, τὸ ὅποιον ἀντέγραφε, τὴν προσφώνησιν *ἀζάπη Νένα* καὶ προσκρούσας εἰς τὸ ἀσυνήθιστον<sup>4</sup> τῆς ἐκφορᾶς ἀρσενικοῦ

<sup>1</sup> Ἐρωτόκριτος σελ. 398 - 400.

<sup>2</sup> Τὸ *καημένος* = *ταλαίπωρος*, ἀπαντᾷ πλειστάκις εἰς τὸ Κρητικὸν ποίημα *Φαλλίδος*, δημοσιευθὲν καὶ τοῦτο ὑπὸ Ξανθουδίδου (Ἑπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. 4 (1927), 96 - 105). Ὁμοίως οὐχὶ ἀπαξ συναντῶμεν τὴν λέξιν καὶ εἰς τὰ ἔργα τοῦ Κρητικοῦ θεάτρον.

<sup>3</sup> Τὸ *ἀζάπης* = *ταλαίπωρος, καημένος*, ἀπαντᾷ πολλάκις εἰς τὸν Ἐρωτόκριτον. Ἀλλὰ καὶ σήμερον ἐν Κάσσω καὶ Καρπάθῳ μὲ τὴν αὐτὴν σημασίαν λέγεται. Πρὸς τὸ *ἀζάπης* τοῦτο δὲν πρέπει νὰ ταυτισθῇ τὸ μεσαιων. *ἀζάπης* (ἐκ τοῦ ἀραβικοῦ *asab*), τὸ σημαίνειν ἄγαμον στρατιωτικὴν, τὸ ὅποιον καὶ σήμερον πολλαχού λέγεται μὲ τὴν σημασίαν: ἄγαμος, ἐλεύθερος, ἀτίθασσος.

<sup>4</sup> Περὶ τοῦ ἀσυνήθους τούτου βλ. κατωτέρω σελ. 91 καὶ 92.

ἐπιθέτου μετὰ ὀνόματος θηλυκοῦ γένους ἀντικατέστησε τὸ ἀζάπη *Νένα* διὰ τοῦ ἄτιε *Νένα*, τὸ ὁποῖον ἐγνώριζε καὶ ἐξ ἄλλων τριῶν χωρίων τοῦ Ἑρωτοκρίτου. Ἄλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ χωρίον τοῦ Φορτουνάτου Γ 527 - 8

Μποζίκη, σὰ χαιράμενο καὶ καλοκαρδισμένο  
 ἄτιες σὲ βλέπω, εἶντα καλὸ νὰ σέ ᾗχη ἐδὰ βρεμένο;

καθόλου δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ ἐρμηνεύσωμεν: Μποζίκη, σὰ χαιράμενο καὶ καλοκαρδισμένο, *καημένε*, σὲ βλέπω... Πβ. τὸ καὶ νῦν λεγόμενον: *χαρούμενο*, *καημένε*, σὲ βλέπω καὶ δὲν ξέρω... Εἰς τὸ ἀνωτέρω χωρίον συνομιλοῦν πρὸς ἀλλήλους φίλοι (ὁ Μπερναμποῦτσος καὶ ὁ Μποζίκης, τύποι ὑπηρετῶν ἐν τῇ κωμῳδίᾳ) καὶ τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὴν προσφώνησιν τοῦ πρώτου πρὸς τὸν δεύτερον γίνεται χρῆσις τῆς λέξεως ἄτιες καθιστᾷ ἀπίθανον τὴν ἀνωτέρω<sup>1</sup> ἀναπτυχθεῖσαν (πρώτην κατὰ σειρὰν) γνώμην τοῦ Ξανθουδίδου ὅτι ἡ λέξις εἶναι προσφώνησις δηλοῦσα σεβασμόν.

Ἐκ τῶν εἰρημένων, νομίζω, προκύπτει ὅτι ἡ λέξις ἀποτελεῖ προσφώνησιν δηλοῦσαν οὐχὶ σεβασμόν, ἀλλὰ συγκατάβασιν ἀνωτέρου πρὸς κατώτερον (οὕτω παρ' Ἑρωτοκρίτου) ἢ ἀπλῶς ἐκδήλωσιν οἰκειότητος ἴσου πρὸς ἴσον (ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ χωρίου τοῦ Φορτουνάτου), πρέπει δὲ ν' ἀποδίδεται διὰ τῆς ἡμετέρας προσφωνήσεως: *καημένε*, *καημένη*.

Τώρα, ἀφοῦ διεπιστώθη ἡ πραγματικὴ σημασία τῆς λέξεως, ἃς προχωρήσωμεν καὶ εἰς τὸ ἔτυμον αὐτῆς.

Φρονῶ ὅτι οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἡ λέξις εἰμῆ ἢ ἐνικὴ κλητικὴ τοῦ ἀρσενικοῦ ἐπιθέτου *ἄτυχος*, δηλ. *ἄτυχε*. Πῶς ὅμως ἀπὸ τοῦ τύπου *ἄτυχε* ἤλθομεν εἰς τὸν ἀγνώριστον καταστάντα τύπον *ἄτιε*; καὶ ἀκόμη πῶς ἡ προσφώνησις *ἄτυχε*, ἀρσενικοῦ γένους οὔσα, ἐχρησιμοποιήθη καὶ ὅταν ἀκόμη ἐπρόκειτο νὰ προσφωνηθῇ πρόσωπον θηλυκοῦ γένους, ὡς ἡ *Νένα*; Ταῦτα πρέπει νὰ διαλευκάνωμεν.

Ἄς ἀρχίσωμεν ἀπὸ τοῦ πρώτου ζητήματος. Πῶς ἀπὸ τοῦ *ἄτυχε* προῆλθε τὸ *ἄτιε*;

Προτοῦ προχωρήσω εἰς τὸ ζήτημα δεφείλω νὰ ἔξετάσω πῶς προεφέρετο ἡ λέξις *ἄτιε* ἐν Κρήτῃ, καθ' ἣν ἐποχὴν ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὰ κείμενα, εἰς τὰ ὁποῖα ἀπαντᾷ. Καὶ τώρα, ἂν τυχὸν ἤθελεν ἀκουσθῆ ἀπὸ στόμα Κρητὸς<sup>2</sup>, ἀλλὰ καὶ τότε ἡ λέξις προεφέρετο *ἄτυχε*. Περὶ τούτου πειθόμεθα ἐκ τῶν ἑξῆς: Εἰς τὰ χειρόγραφα Κρητικῶν ἔργων τοῦ 16<sup>ου</sup> καὶ 17<sup>ου</sup> αἰῶνος οὐχὶ ἀπαξ ἀπαντῶμεν γραφάς, οἷον (Ζήνων<sup>3</sup> Πρὸλ. 1) *πχοῖς* = *ποιός*, (Ζήνων Α 81) νὰ *πχαίνης* = νὰ πηγαίνης, (Ζήνων Α 83) *πχιάσ* ἄλλο = *πιάσε ἄλλο*, (Κρητ.

<sup>1</sup> Σελ. 84.

<sup>2</sup> Ἄς ληφθῆ ὑπ' ὄψιν πῶς θὰ προέφερε σημερινὸς Κρητὴς τὴν λέξιν *ἄτια* = ἄλογα. Ἡ προφορὰ του θὰ ἦτο *ἄτγια*.

<sup>3</sup> Σάθα, Κρητικὸν Θέατρον, ἐν Βενετίᾳ 1879.

Πόλεμ.<sup>1</sup> 461, 6) *Χαλεπχιού*, ἀλλὰ καὶ (χειρόγραφ. Ἐρωτοκρ. Α 2145) ὄπιος, (χειρόγραφ. Ἐρωτοκρ. Β 348) *σηχνοπιενοδιαβένη* = συχνοπηνοδιαβαίνει, (Ζήν. Γ 160) *νά πιάσης*, (Ζήν. Γ 177) *πιάστε με*, (Στάθης<sup>2</sup> Πρόλ. 31) *πηαίνω* = πηγαίνω, προσέτι δὲ (Κρητικ. Πόλεμ. 462, 23) *πγοιοί* = ποιοί, (ἐν συμβολαίοις τοῦ 17<sup>ου</sup> αἰῶνος<sup>3</sup> τὸ *ὄπγιὸ σιτάρι* = τὸ ὄποϊον σιτάρι, *ὄδια-φαγητὸ πριωτῶ* = διὰ φαγητό, πιωτό. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ποικίλων γραφῶν τῶν χειρογράφων Κρητικῶν ἔργων διδασκόμεθα ὅτι τὸ ἀκολουθοῦν τὸν φθόγγον π ἰῶτα συνιζήθην ἐτράπη εἰς χ οὐρανικόν, ἀλλ' οἱ γραφεῖς τῶν χειρογράφων, ἀδέξιοι ὄντες περὶ τὴν ἀκριβῆ φωνητικὴν ἀπόδοσιν τῶν καταγραφομένων<sup>4</sup>, ἀπέδιδον τὴν προφορὰν τοῦ συμπλέγματος π + οὐρανικῶ χ ἄλλοτε μὲν διὰ τοῦ πχ (αὕτη εἶναι ἡ συνηθεστέρα ἀπόδοσις), ἄλλοτε διὰ τοῦ πγ, ἄλλοτε δὲ πάλιν ἀκόμη ὀλιγώτερον πιστῶς διὰ τοῦ πι. Ἄλλ' ἀνάλογόν τι συνέβαινε καὶ περὶ τὴν παράστασιν τοῦ οὐρανικοῦ χ, εἰς τὸ ὄποϊον ἐτράπη τὸ μετὰ τὸ τ ι, τὸ ὄποϊον ἔπαθε συνιζήσιν διὰ τὸ ἀκολουθοῦν φωνῆεν.

Καὶ οὕτως εἰς Κρητικὸν συμβόλαιον τοῦ 1636<sup>5</sup> ἀπαντῶμεν: τὸ *μετόχι σταβούγια* [= τὸ μετόχι στὰ Βούτια]. Ἐδῶ βεβαίως ὁ γραφεὺς τοῦ συμβολαίου ἠθέλησε ν' ἀποδώσῃ τὴν προφορὰν τοῦ τ + οὐρανικῶ χ, ἀλλὰ δὲν ἐπέτυχεν ἀπολύτως. Οἱ γραφεῖς τῶν Κρητικῶν συμβολαίων, ὡς ἀνωτέρω ἐδείχθη, ἔξ ἴσου ἀπετύγχανον καὶ περὶ τὴν ἀπόδοσιν τῆς προφορᾶς τοῦ συμπλέγματος π + οὐρανικῶ χ, γράφοντες ἐσφαλμένως πγ, ἐνῶ ἄλλοι προσεκτικώτεροι γραφεῖς τῆς αὐτῆς ἐποχῆς ἀπέδιδον πολλάκις ὀρθῶς τὴν προφορὰν διὰ τοῦ πχ, ὅπως ὁ γραφεὺς τοῦ χειρογράφου τοῦ *Ζήνωνος*, τοῦ *Κρητικοῦ Πολέμου* κ. ἄ. Ἐκ τῆς γραφῆς λοιπὸν ταύτης τοῦ Κρητικοῦ συμβολαίου τοῦ 1636 πειθόμεθα ὅτι καὶ μετὰ τὸ τ τὸ συνιζήθην ι ἐτράπη εἰς οὐρανικὸν χ' γράφοντες ἄρα οἱ γραφεῖς τῶν χειρογράφων τοῦ Ἐρωτοκροῦ καὶ Φορτουνάτου ἄτιε (ἢ ἄτιες) προέφερον ἄτιχε (ἢ ἄτιχες), ὅπως ἔγραψεν ὁ αὐτὸς τοῦ Ἐρωτοκροῦ χειρογράφου γραφεὺς ἔτιος, *στρατιώτης*, *βοήθια*, χωρὶς νὰ προφέρῃ τι-ο ἢ θι-α, ἀλλὰ τ + οὐραν. χ καὶ θ + οὐραν. χ.<sup>6</sup> Ὅτι ἐν ἀπὸ τὰ περισσότερον ἀξιοσημεῖωτα φαινόμενα τῆς Κρητικῆς διαλέκτου, ἡ τροπὴ τοῦ

<sup>1</sup> Ἐκδοσις Ἀγαθὰ γ. Ξηρουχάκη, Τεργέστη 1908.

<sup>2</sup> Σάθα, Κρητικὸν Θέατρον, ἐν Βενετίᾳ 1879.

<sup>3</sup> Χριστιανικὴ Κρήτη 1 (1912), σελ. 74 καὶ 172.

<sup>4</sup> Ὅτι τὰ χειρόγραφα τῶν Κρητικῶν ἔργων δὲν παρέχουν πάντοτε διὰ τῆς γραφῆς πιστῶς τὴν προφορὰν καθίσταται καὶ ἐξ ἄλλων φανερόν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν δύο τούτων χωρίων τοῦ Ζήνωνος Πρόλ. (πεξ.) *ἐδιαίνει* [= ἐβγαίνει] καὶ Πρόλ. 168 ἢ *γιώρα* [= ἡ ὄρα]. Ἐν τῇ δευτέρᾳ περιπτώσει ἔχομεν πιστὴν τῆς προφορᾶς ἀπόδοσιν.

<sup>5</sup> Βλ. Χριστιανικὴ Κρήτη 1 (1912), 193.

<sup>6</sup> Ὅ,τι συνέβαινε καὶ συμβαίνει ἐν Κρήτῃ μὲ τὸ π μετὰ τὴν συνιζήσιν τοῦ ἀκολουθοῦντος αὐτὸ ι καὶ ὅ,τι συνέβαινε (παλαιότερον μόνον) μὲ τὸ τ, συνέβαινε καὶ συμβαίνει καὶ ὡς πρὸς τὸ θ καὶ τὸ φ.

συμπλέγματος τ + οὐραν. χ εἰς θ + οὐραν. χ, δὲν ἀπαντᾷ κατὰ τὸν 16<sup>ον</sup> καὶ 17<sup>ον</sup> αἰῶνα εἶναι ἐκ τῶν κειμένων τῆς ἐποχῆς ταύτης ἀπολύτως βέβαιοι<sup>1</sup>.

Ἄφου, ὡς πιστεύω, ἀπεδείχθη ὅτι εἰς τὴν γραφὴν ἄτιε ὑπόκειται προφορὰ ἄτιχε, ἐρμηνευτέον πῶς τὸ ἄτιχε τοῦτο προήλθεν ἐκ τοῦ ἄτυχε.

Ἡ μεταβολὴ αὕτη ἐπῆλθε κατόπιν ἀπλῆς ἀποβολῆς τοῦ *ι* τῆς παραληγούσης. Εἶναι γνωστὸν<sup>2</sup> ὅτι καὶ εἰς τὰ νότια ἰδιώματα τῆς Ἑλληνικῆς (καὶ ἐν Κρῆτῃ ἐπομένως) εἶναι δυνατόν ν' ἀποβληθῇ ὁ ἀσθενέστατος φθόγγος *ι*, ἐφ' ὅσον οὗτος μὲν εἶναι ἄτονος, τὰ δὲ μετὰ τὴν ἀποβολὴν ταύτην προκύπτοντα συμφωνικὰ συμπλέγματα εἶναι εὐπρόφερτα. π.χ. περιβόλι - περβόλι, περιμαζώνω - περμαζώνω - πρεμαζώνω, φυλακὴ - φλακὴ, συχαίνομαι - σχαίνομαι - σκαίνομαι, ἰχίτας - ιχίτας κ. ἄ.<sup>3</sup>

Οὐδεις βεβαίως θ' ἀρνηθῆ ὅτι τὸ μετὰ τὴν ἀποβολὴν τοῦ *ι* τῆς παραληγούσης ἐν τῇ λέξει ἄτυχε προκύπτει σύμπλεγμα τχ εἶναι εὐπρόφερτον, ἐφ' ὅσον, ὡς ἀνωτέρω ἐδείχθη, τὸ σύμπλεγμα τοῦτο ἦτο σύνηθες ἐν τῇ παλαιότερᾳ Κρητικῇ διαλέκτῳ. Πρέπει βεβαίως νὰ τονισθῆ ὅτι ἡ ἀποβολὴ αὕτη τοῦ ἀτόνου *ι* εἰς τὰ νότια ἰδιώματα τίποτε τὸ κοινὸν δὲν ἔχει πρὸς τὸ φαινόμενον τῆς ἀποβολῆς τοῦ ἀτόνου *ι* εἰς τὰ βόρεια ἰδιώματα τῆς νέας Ἑλληνικῆς.

Ἄλλὰ καὶ ἐὰν δὲν ἦτο δυνατόν τὸ φαινόμενον τῆς ἀποβολῆς τοῦ *ι* τῆς παραληγούσης νὰ ἐρμηνευθῆ, ὡς ἀνωτέρω ἠρμηνεύθη, πάλιν τὸ πρᾶγμα κατ' ἄλλον τρόπον εὐκόλως ἐξηγεῖται. Ἀπεδείχθη ἀνωτέρω ὅτι ἡ λέξις ἄτιε ἀποτελεῖ προσφώνησιν. Εἶναι δὲ παραδεδεγμένον ὅτι λέξεις καὶ φράσεις, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν προσφώνησεις, προσταγὰς, ἀπειλάς, ἱκεσίας, ὄρκους, ἀράς, εὐχὰς κλπ., μεταβάλλονται, καθ' ἃ ὁ σεβαστὸς καθηγητὴς κ. Γ. Χατζιδάκις ἐδίδαξε<sup>4</sup>, «βιαιότερον, διότι κατὰ τὴν ἔκφρασιν αὐτῶν κατεχόμεθα συνήθως ὑπὸ ψυχικοῦ τινος πάθους· τούτου δ' ἕνεκα σπεύδοντες εἰς δήλωσιν τοῦ συναισθήματος ἡμῶν δὲν κατασκευάζομεν πάντοτε τὸν λόγον πλήρη καὶ ἄρτιον, ἀλλ' ἀρκούμεθα πολλάκις εἰς ἀπλὴν ὑποτύπωσιν αὐτοῦ διὰ τῶν σημαντικωτέρων λέξεων καὶ φθόγγων... Ἐκ τούτου καὶ φθόγγων καὶ συλλαβῶν ἀσυνήθεις παραλήψεις καὶ ἀλλοιώσεις καὶ λέξεων ὄλων, ἀναγκαίων ἄλλως συστατικῶν τῆς προτάσεως, παραλήψεις παρατηροῦνται». Εἰς τὰς ἀλλοιώσεις αὐτάς, καθὼς ὁ αὐτὸς κ. Γ. Χατζιδάκις παρετήρησε<sup>5</sup>, διατηρεῖται συνήθως ἀπαθὴς ὁ πρῶτος φθόγγος<sup>6</sup>, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον καὶ ὁ τελευ-

<sup>1</sup> Πβ. Χατζιδάκις, ἐν Ἐπιστημ. Ἐπετηρ. 10 (1913-14), 59.

<sup>2</sup> Πβ. Γ. Χατζιδάκις, Einleitung, σελ. 347-8, καὶ ΜΝΕ 1, 257.

<sup>3</sup> Πβ. Ἐανθουδίδην ἐν Λεξ. Ἄρχ. 5, 111.

<sup>4</sup> Λεξικογρ. Ἄρχ. 5 (1918), 8. Πβ. καὶ Γλωσσολογ. Μελέτας 1, 210. Ἄκαδ. Ἀναγν. 2, ιζ'.

<sup>5</sup> Χατζιδάκις, Λεξ. Ἄρχ. 5, 8.

<sup>6</sup> Ἐνίοτε καὶ ὁ πρῶτος φθόγγος ἢ ἡ πρώτη συλλαβὴ λέξεως πάσχει, π. χ. ἐν Ἀμοργῷ γὰρ Θεδώρα [= κυρὰ Θ.] (Thumb, Indog. Forsch. 2, 101), εἰς τὴν Μόρφουν καὶ τὴν



ταῖος, ὑφίστανται δὲ ἀλλοιώσεις οἱ ἐν τῷ μέσῳ. Αὐτὸ τοῦτο συμβαίνει καὶ ἐν τῇ ἡμετέρῳ λέξει *ἄτυχε-ἄτιχε*. Ἐνταῦθα πρέπει νὰ παραβάλωμεν τὴν ἀρχαίαν προσφωνῆσιν *πότινα ἀντι πότινα*<sup>1</sup>. Ἐκ τῆς νέας Ἑλληνικῆς παραβλητέοι ἐν πρώτοις οἱ τύποι *διάλογος, κυρά, κύρη*, μὴ προελθόντες φωνητικῶς ἐκ τῶν ἀλωβήτων *διάβολος, κυρία, κύριος*. Ὁμοίως ἐκ τοῦ Κρητικοῦ ἰδιώματος παράβαλε τὴν ὀνομαστικὴν *ἀφές* = ἀφέντης, τὴν γενικὴν καὶ αἰτιατικὴν ἀφέ<sup>2</sup>, μὴ προελθούσας φωνητικῶς ἐκ τῶν ἀλωβήτων τύπων *ἀφέντης, ἀφέντη* ἢ *ἀφεντός, ἀφέντη*<sup>3</sup>, ἀλλ' ἐκ τῆς κλητικῆς ἀφῆ = ἀφέντη, οὐχὶ κατὰ φωνητικῶς, ἀλλὰ κατὰ ψυχολογικούς, ὡς ἀνωτέρω ὑπεστηρίχθη, λόγους.

Τώρα μένει νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὴν ὑπαρξιν εἰς τὰ τέσσαρα χωρία τοῦ Ἐρωτοκρίτου τοῦ ἀρσενικοῦ τύπου ἀντι τοῦ θηλυκοῦ, ἐφ' ὅσον προσφωνεῖται ὑπὸ τῆς Ἀρετούσας ἢ Νένα.

Ἄλλὰ καὶ ἡ ὑπαρξις τοῦ τύπου τούτου οὐδόλως πρέπει νὰ μᾶς ξενίξῃ. Τὸ ἐπίθετον *ἄτυχε*, τοῦ ὁποίου συχνότατα ἐγίνετο χρῆσις εἰς προσφωνήσεις (βλ. κατωτέρω), μετέπεσεν εἰς ἀπλοῦν ἐπιφωνήμα. «Κατὰ τὰς προσφωνήσεις, διδάσκει ὁ κ. Χατζιδάκις<sup>4</sup>, ἔχει τις πρὸ αὐτοῦ τὸν προσφωνούμενον ἢ τοὺς προσφωνουμένους καὶ δὴ οὐδεμίαν ἀνάγκην νὰ δηλώσῃ διαρρηθῆν τὸν ἀριθμὸν ἢ τὸ γένος κλπ. Πρὸς τούτοις συνήθως ἐπιέγεται, ἐντεῦθεν ἀρκεῖται ἐν τῇ ἀπλῇ, τῇ γυνῆ ὡς εἰπεῖν ὑποδηλώσει τοῦ ποθομένου. Ἐπειτα αἱ προσφωνήσεις αὗται πλειστάκις συνοδεύονται εὐθὺς κατόπιν ὑπ' ἄλλης ἐπομένης κλητικῆς, μεθ' ἧς ἀπαρτίζουσι τρόπον τινὰ σύνθετόν τι, οὕτω δὲ τὸ προτασσόμενον τῆς κλητικῆς ταύτης . . . γίνεται ἄτονον καὶ ἐντεῦθεν ὑπόκειται εἰς δεινὰς παραμορφώσεις». Οὕτως ἐρμηνεύονται πλεῖστοι κλητικαὶ ἀρσενικῶν ἐπιθέτων, μεταπεσοῦσαι εἰς ἀπλᾶ ἐπιφωνήματα π. χ. *καλέ, μωρῆ*<sup>5</sup>, *γιέ μου*<sup>6</sup>, κλπ.

Καὶ ἡ προσφωνήσις *ἀζάπη Νένα* (Ἐρωτοκρ. Γ 423), τὴν ὁποίαν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ χειρόγραφον τοῦ Λονδίνου διετήρησαν καὶ αἱ δύο πρῶται ἐκδόσεις τοῦ Ἐρωτοκρίτου, αἱ ὁποῖα διὰ τὸ ἀκριβὲς κείμενον τοῦ ποιήματος

Μεσαριὰν τῆς Κύπρου *ρὰ Ἀούστα, ρὰ Λενὸν* [πάλιν, = *κυρά*] (Με ν ἄ ρ ο υ, Περὶ τῶν ὀνομάτων τῶν Κυπρίων, Ἀθηνᾶς 16 (1904), 277), ἐν Μεγαλοπόλει *λέ μάνα* [= *καλέ μ.*] (Χατζιδ. Γλωσσολ. Μελέτ. 1, 210 κέ.). Πβ. καὶ τὸ σύνηθες *ρῆ* = *μωρῆ*.

<sup>1</sup> Χατζιδάκις, Ἀκαδ. Ἀναγν. 1, 384 καὶ 2, 81 (σημ. 4).

<sup>2</sup> Στάθης (Σάθα, Κρητικ. Θέατρο.) Α 226, Β 239, 262, Γ 483.

<sup>3</sup> Καὶ οἱ μᾶλλον ἀλωβῆτοι οὗτοι τύποι ἀπαντοῦν εἰς τὴν Κρητικὴν παραγωγὴν.

<sup>4</sup> Γλωσσολ. Μελέτ. 1, 210.

<sup>5</sup> Περὶ τῆς ἀπλοῦ ἐπιφωνήματος καταστάσεως λέξεως *μωρῆ* βλ. Χατζιδάκιν, Byzant. Zeitschr. 4 (1895), 412 κέ. καὶ τοῦ αὐτοῦ Γλωσσολ. Μελέτ. 1, 204 κέ., περὶ δὲ τῶν ἐπιφωνηματικώτερον λεχθεισῶν ἀρχαίων λέξεων *ἡλέ* (ἀντι *ἡλεῖ*), *ὀλέ* (ἀντι *ὀλεῖ*), *μέλε* (ἀντι *μέλεε*) καὶ τῆς προσφωνήσεως *ὦ τάν* (ἀντι *ὦ τάλαν*) βλ. Χατζιδάκις, Ἀκαδ. Ἀναγν. 1, 384· 2, 82 (σημ. 1) καὶ P. Kretschmer ἐν Glotta 1 (1909), 58.

<sup>6</sup> Τοῦτο ἐν Κέφ καὶ ἐν Μάνη ἐπὶ προσφωνήσεως κορασιδίων.

εἶναι πολυτιμότερα τοῦ χειρογράφου <sup>1</sup>, ἢ προσφώνησις λέγω αὕτη: ἀζάπη Νένα δεικνύει τάσιν νὰ χρησιμοποιηθῆ ἐπιφωνηματικῶς τὸ καὶ ἔξ ἄλλων χωρίων τοῦ Ἑρωτοκρίτου καὶ ἐτέρων Κρητικῶν ἔργων γνωστὸν ἐπίθετον ἀζάπης, τὸ σημαῖνον: ταλαίπωρος, καημένος <sup>2</sup>.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων προκύπτουν, νομίζω, τὰ ἑξῆς κατὰ σειρὰν συμπεράσματα.

- 1) Τὸ ἄτιε σημαίνει καημένη ἢ καημένε.
- 2) Εἶναι ἡ κλητικὴ ἄτυχε (τοῦ ἐπιθ. ἄτυχος).
- 3) Ἡ κλητικὴ αὕτη ἐχρησιμοποιήθη ἀκλίτως.

Ἡ χρῆσις αὕτη τῆς κλητικῆς ἄτυχε διαπιστοῦται καὶ εἰς παλαιότερα κείμενα δημοτικά. Εἰς τὸ γνωστὸν στιχοῦργημα *Πουλλολόγος* <sup>3</sup> ἐν στίχῳ 333 ἀποτεινομένη ἡ κίσσα πρὸς τὴν πασιδόνα λέγει:

πάντως οὐ λέγω ψέματα, οἱ πάντες θεωροῦν το,  
τὸ πῶς καθίζεις, ἄτυχε, κάτω εἰς περιγιάλιν.

Ὅμοίως ἐν στίχῳ 475 τοῦ αὐτοῦ ποιήματος τὸ δορυκὶν λέγει πρὸς τὴν κουκουβάγιαν:

καὶ τζουρουχεύουν τὸν παππᾶν, ἄτυχε, φεῦ τὸ κρῖμα.

Συχνότατα ἐπίσης ἀπαντᾷ ἡ προσφώνησις ἄτυχε εἰς ἕτερον μεσαιωνικὸν ποίημα, τὴν *Διήγησιν παιδιόφραστον τῶν τετραπόδων ζῴων* <sup>4</sup>, ὅπου πάντοτε ἀναφέρεται οὐχὶ ἀκλίτως, ὡς ἐν στίχοις 162, 588, 666, 961.

Δέον νὰ σημειωθῆ ὅτι καὶ πολλῶν ἄλλων ἐπιθέτων κλητικαὶ ἀπαντῶσιν εἰς τὸν *Πουλλολόγον* ἀκλιτοί, ἀλλ' ἡ τοιαύτη χρῆσις τῶν ἐπιθέτων τούτων δὲν ἐπέδωκε, φαίνεται, καὶ διὰ τοῦτο εἰς μεταγενέστερα τοῦ *Πουλλολόγου* στιχοῦργήματα δὲν ἀπαντῶμεν τὰς ἀπολελιθωμένας τῶν ἐπιθέτων τούτων κλητικὰς <sup>5</sup>.

Ἐὰς ἐξετάσωμεν νῦν τὸ ζήτημα τῆς σημασίας τοῦ ἐπιθέτου ἄτυχος.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ λέξις ἄτυχος εἰς πολλὰ δημοτικά κείμενα ἀπαντᾷ μὲ τὴν σημασίαν ἐλεεινός, οὐτιδανός, δειλός <sup>6</sup>. Ἄλλ' ἦτο, νομίζω, εὐκολον

<sup>1</sup> Τὸ χειρόγραφον τοῦ Ἑρωτοκρίτου δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς Ἑπτανησιακὴ (πιθανῶς μάλιστα Κεφαλληνιακὴ) τοῦ ἔπους διασκευῆ. Πβ. Ξανθοῦ διδην, ἐν *Εἰσαγωγῇ* ἐκδόσ. Ἑρωτοκρίτου, σελ. II, XV καὶ XVIII.

<sup>2</sup> Πβ. ἀνωτ. σελ. 87, σημ. 3.

<sup>3</sup> Wagner, *Carmina Graeca med. aevi*, 178 - 198.

<sup>4</sup> Wagner, "Ἐνθ' ἀν. σελ. 141 - 178.

<sup>5</sup> Στίχοι τοῦ *Πουλλολόγου*, εἰς τοὺς ὁποίους τοιαῦτα κλητικὰ ἐπιθέτων ἀρσενικοῦ γένους ἀπαντῶσιν ἀντὶ κλητικῶν θηλυκοῦ γένους, εἶναι οἱ ἑξῆς: 105, 216, 221, 321, 415, 416, 440, 452. (Εἰς τὸν στίχον 458 τοῦ αὐτοῦ ποιήματος ἀπαντᾷ τὸ καλὲ μὲ πλήρη ἐπιφωνηματικὴν ἀπὸ σημασιολογικῆς ἀπόψεως διαμόρφωσιν).

<sup>6</sup> Πβ. Ξανθοῦ διδην, ἐν *Γλωσσῳ*. Ἑρωτοκρίτου σελ. 514 καὶ Φορτουνάτου σελ. 226, *Somanera* καὶ Σίμωνα Πόρτιον, *Λεξικὸν Λατινικόν, Ρωμαϊκόν καὶ Ἑλληνικόν*, Παρίσιοι 1635 (Λεξικόπουλο Ρωμαῖκο κλπ. σ. 35) ἐν λέξει ἄτυχος.

ἀπὸ τῆς σημασίας τοῦ *ἐστερημένου τύχης* νὰ σημάνη τὸν *ἄθλιον*, τὸν *κακομοίρη*<sup>1</sup> (μὲ τὴν ὑβριστικὴν τῶν σημασιῶν) καὶ ἀκόμη περαιτέρω τὸν *οὐτιδανόν*, τὸν *τιποτέμιον*. Ἡ λέξις, βοηθούτων ἐκάστοτε καὶ τῶν συμφραζομένων, ἐχρησιμοποιήθη καὶ ἐπὶ τῆς ἐννοίας τοῦ *δειλός*, περιορισθείσης κάπως τῆς προτέρας τῆς σημασίας, τῆς σημασίας δηλ. τοῦ οὐτιδανοῦ. Ἀνάλογον σημασιολογικὴν ἐξέλιξιν ὑπέστη ἐν τῇ γλώσσῃ μας καὶ ἡ ἐκ τοῦ Τουρκικοῦ *goursouze* γνωστὴ λέξις *γορσοῦζης* ἢ *γορσοῦζης*, ἡ ὁποία, ἐνῶ κατ' ἀρχὰς ἐσήμαινε τὸν μὴ φέροντα ἢ μὴ ἔχοντα καλὴν τύχην, ἐσήμανε πολλαχοῦ (ἐν Κρήτῃ<sup>2</sup> κ. ἄλλ.) καὶ τὸν ἀκάθαρτον, τὸν ἐλεινόν.

Ἡ ἐξειλιγμένη αὕτη σημασία τῆς λέξεως *ἄτυχος* δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐμπόδιον διὰ τὴν εἰς τὸ *ἄτυχε* ἀναγωγὴν τοῦ *ἄτιε*, διότι ἡ λέξις *ἄτυχος*, ἂν καὶ προσέλαβε καὶ τὰς νέας ταύτας σημασίας, οὐδέποτε ἔχασε καὶ τὴν παλαιότεραν τῆς.

Μένει τώρα νὰ ἐξετάσω τὴν δευτέραν περὶ τῆς λέξεως γνώμην τοῦ Ξανθουδίδου, ἡ ὁποία, ὡς ἀνωτέρω (σελ. 85) ἐλέχθη, διευτώθη κατὰ πρῶτον εἰς τὰς *Προσθήκας τοῦ Γλωσσαρίου τοῦ Ἐρωτοκρίτου* καὶ εἰς τὸ *Γλωσσάριον τοῦ Φορτουνάτου*, κατόπιν δὲ καὶ ἐν τῇ μικρᾷ τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἐκδόσει. Ὅτι ἡ λέξις δὲν δύναται νὰ εἶναι βεβαιωτικὸν μόριον, ὡς ὁ Ξανθουδίδης ἐκεῖ ὑπεστήριξεν, ἱκανῶς, νομίζω, ἐδείχθη, ὅτε ἐξητάσθη ἡ σημασία αὐτῆς, ὅποτε κατελήξαμεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι μόνον τὴν σημασίαν τοῦ *καημένη* ἢ *καημένη* εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχη. Ἄλλ' οὔτε πρὸς τὸ Ἰταλικὸν *anziché* πρέπει νὰ σχετισθῇ τὸ *ἄτιε*, ὅπως θέλει ὁ Ξανθουδίδης<sup>3</sup>. Ἐκ τοῦ Ἰταλικοῦ τούτου τύπου ἀδύνατον θὰ ἦτο νὰ προέλθῃ φωνητικῶς τὸ *ἄτιε*. Ἀλλὰ καὶ ὅτι τολμηρὸν θὰ ἦτο νὰ συνδέσωμεν τὴν λέξιν *ἄτιε* πρὸς τὸ κατὰ τὸν 17<sup>ον</sup> αἰῶνα ἀπαντῶν βεβαιωτικὸν *ἄντις*<sup>4</sup>, ὡς ὁ Ξανθουδίδης ὑπεστήριξεν, οὐδεὶς, νομίζω, θὰ ἀμφισβητήσῃ, διότι τὴν σύνδεσιν ταύτην κωλύουν λόγοι φωνητικοί. Ὡστε ὄχι μόνον σημασιολογικοί, ἀλλὰ καὶ φωνητικοὶ λόγοι κωλύουν ἡμᾶς νὰ συν-

<sup>1</sup> Καὶ ἡ λέξις αὕτη σημαίνουσα κατ' ἀρχὰς τὸν ἔχοντα *κακὴ μοῖρα* ἐσήμανε κατόπιν τὸν *ἄθλιον*, τὸν ἐξουθενωμένον.

<sup>2</sup> Ἐν Κρήτῃ λέγεται καὶ *ὄγορσοῦζης*. Περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ σημασίας τῆς λέξεως βλ. Χατζιδάκι, Γεν. Γλωσσικὴν 118.

<sup>3</sup> Ἐκδ. Φορτουνάτου, σελ. 226.

<sup>4</sup> Τὸ *ἄντις* τοῦτο ἀπαντᾷ παρὰ Legrand, *Bibl. Hell. XVII siècle* τ. 2, σ. 7, 8, 11 (δὶς) καὶ Δ. Ι. Ε. Ε. τ. 7 (1916), 430 εἰς κείμενα τοῦ 17<sup>ου</sup> αἰῶνος. Τὸ *ἄντις* τοῦτο ἐσφαλμένως ὁ Ξανθουδίδης ἀνήγαγεν εἰς τὸ Βενετικὸν *anzi*, ἀποδίδων τὴν μεταξὺ τῶν δύο τούτων τύπων διαφορὰν εἰς ἐξελληνιστικὴν τάσιν. Τὸ *ἄντις* δὲν εἶναι παρὰ ὁ ἀντι τοῦ *anzi* παλαιότερος Ἰταλικὸς τύπος *anti* (βλ. P. Petrone, *Novo Dizionario Universale della Lingua Italiana*, Milano 1915, ἐν λ. *ante*). Τὸ Βενετικὸν καὶ νεώτερον Ἰταλικὸν *anzi* ἀπαντῶμεν ἐν τῷ ἰδιώματι τῶν Ἀργυράδων ἐν Κερκύρᾳ ἀπαράλλακτον *ἄντις*, μὲ βεβαιωτικὴν, ἐπιτακτικὴν σημασίαν (Γ. Σαλβάνου, Μελέτη περὶ τοῦ ἰδιώματος τῶν ἐν Κερκύρᾳ Ἀργυράδων, Ἐν Ἀθήναις 1918, σελ. 20).

δέσωμεν τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος *ἄτιε* εἴτε πρὸς τὸ Βενετικὸν *anzichè*, εἴτε πρὸς τὸ τοῦ 17<sup>ου</sup> αἰῶνος *ἄντις*, τὸ ἐκ τοῦ παλαιτέρου Ἰταλικοῦ *anti* προελθόν.

Εἶς τινα τῶν ἀνωτέρω παρατεθέντων χωρίων τοῦ Ἐρωτοκρίτου, ὅπως καὶ εἰς τὸ τοῦ Φορτουνάτου, ἡ λέξις *ἄτιε* ἀπαντᾷ ὑπὸ τὸν τύπον *ἄτιες*. Τὸ πρᾶγμα εὐκόλως ἐξηγεῖται. Ἡ λέξις καταστάσα ἄκλιτος προσέλαβε τελικὸν *ς*, καθὼς καὶ πλεῖσται ἄλλαι λέξεις τοῦ Κρητικοῦ ἰδιώματος: μὰ τὸ *ναί* - μὰ τὸ *ναίς*, *χάμαι* - *χάμαις*, *πάραντα* - *πάραντας*, *ὄψῃ* - *ὄψές*, *ἀργά* - *ἀργὰς* κ. τ. ὅ.

Ἀπεδείχθη, νομίζω, ἐκ τῶν ἀνωτέρω ὅτι τὸ *ἄτιε* ἢ *ἄτιες* οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἡ κλητικὴ *ἄτυχε* τοῦ ἐπιθέτου *ἄτυχος*, ἡ ὁποία, δι' οὓς ἀνέπτυξα λόγους, κατήντησεν *ἄτιε* μὲ τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν καὶ πρότερον εἶχε (= *ἄτυχε*, *καημένη*)<sup>1</sup>.

Φεβρουάριος 1933.

ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΡΙΑΡΑΣ

<sup>1</sup> Ἐίχεν ἀνακοινωθῆ ἡ ἀνωτέρω μελέτη εἰς τὴν Ἐπιστημονικὴν Ἐταιρείαν, ὅτε ἐκ γενομένης εἰς τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ ἐρεύνης προέκυψεν ὅτι ἡ λέξις *ἄτιε* ὑπὸ τὸν τύπον *ἀτιε* εἶναι καὶ σήμερον γνωστὴ ἐν Κορινθίᾳ καὶ Καλαβρύτοις, χρησιμοποιομένη ὡς προσφώνησις κατὰ τὴν προσαγόρευσιν πρεσβυτέρου ὑπὸ νεωτέρου, ἀλλὰ καὶ νεωτέρου ὑπὸ πρεσβυτέρου. Ἀπόδειξις καὶ τοῦτο τοῦ ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ἐπιφωνήματος δηλοῦντος σεβασμόν, ὡς ὁ Ξανθουδίδης ὑπεστήριξεν. Οὕτως ἐν Κορινθίᾳ λέγεται *ἄτιε μάννα*, *ἄτιε σόπα τσ' ἀτήσου*, *μαλώνου* *ἄτιε* (= καλέ), ἐν Καλαβρύτοις δὲ *νά σοῦ φτειάσω καφὲ ἄτιε*; *μίλησες ἄτιε*; *ἄτιε ρούφα τσαι μέρωνε* (ἡ μήτηρ πρὸς τὸ μέλλον νὰ θηλάσῃ τέκνον της).

Εἰς τὸν καταβιβασμὸν τοῦ τόνου *ἄτιε* - *ἀτιε* ἀσφαλῶς ἐπέδρασε τὸ εἰς τὴν λήγουσαν τονιζόμενον συνώνυμον *καλέ*.